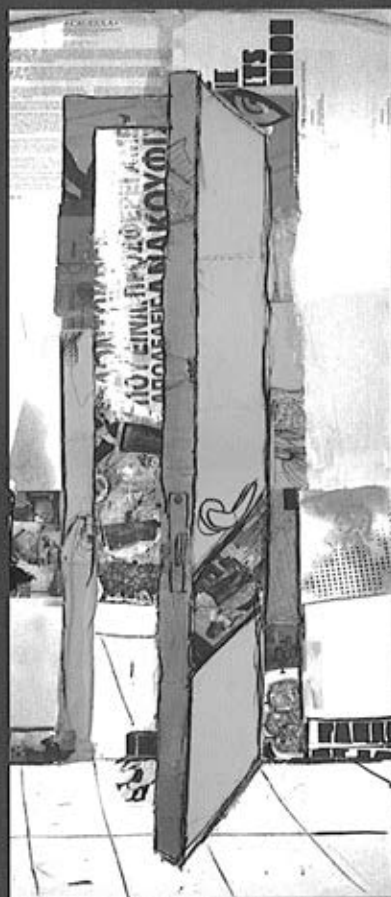

ΣΥΝΑΞΗ

ΉΜΗΝΙΑΙΑ ΕΚΔΟΣΗ ΣΠΕΔΗΣ ΓΗΝ ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ

Κεντρομόλα και φυγόκεντρα

ΣΥΝΑΞΗ

ἙΠΙΜΗΝΙΑΙΑ ΕΚΔΟΣΗ ΣΠΕΔΗΣ ΓῆΝ ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ

ΤΕΥΧΟΣ 120 ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ-ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2011 8,00€

Περιεχόμενα

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ	3
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΜΟΣΧΟΣ	
'Ορθοδοξία και νεωτερικότητα. Συμβολή στη συζήτηση για τὴ σχέση τους ἀπὸ ἀποψη ἱστορική	5
ΘΑΝΑΣΗΣ Ν. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ	
«Μακριὰ ἀπ' τὴν παρουσία σου ποῦ νὰ φύγω;» (Ψαλμ. 139:7). Μιὰ 'Ορ- θόδοξη κατάφαση τῆς δράσης τοῦ Θεοῦ ἔξω ἀπὸ τὰ κανονικὰ ὅρια τῆς 'Εκκλησίας	16
π. ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΘΕΡΜΟΣ	
«Τοῦ Θεοῦ συνεργοῦντος»; Ἑπτὰ σὺν ἓνα ἀρρωστήματα τοῦ σημερινοῦ μοναχισμοῦ μας	32
ΣΤΑΥΡΟΣ ΓΙΑΓΚΑΖΟΓΛΟΥ	
Τὸ κάλλος τῆς θεολογίας. Ἡ ποιητικὴ καὶ αἰσθητικὴ συμβολὴ τοῦ Παύλου Εὐδοκίμου	50
ANNA-MARIA ΠΑΠΑΔΑΚΗ	
Τὸ τέλος τοῦ θανάτου. Μιὰ ἀνάγνωση τῶν περὶ θανάτου μυθιστορημάτων τῆς Ζυράννας Ζατέλη	63
ΙΩΣΗΦ ΡΟΗΛΙΔΗΣ	
'Αναστηλωτικὴ φιλοσοφία καὶ ἀρχές συντήρησης στὴ διατήρηση τῆς ἐκ- κλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς κληρονομιάς	73
ΙΩΑΝΝΗΣ Β. ΦΡΙΑΓΚΟΣ	
Δωρεά - Σιωπὴ - Νοσταλγία (ποιήματα)	82
π. ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΜΑΓΕΙΡΑΣ	
Καينὴ Διαθήκη καὶ Ἐκκλησία	84
Διάλογος μὲ τοὺς ἀναγνώστες	92
Τὸ Βιβλίον	95
Οἱ συνεργάτες τοῦ 120οῦ τεύχους	106

Σταῦρος Γιαγκάζογλου

Τὸ κάλλος τῆς θεολογίας Ἡ ποιητικὴ καὶ αἰσθητικὴ συμβολὴ τοῦ Παύλου Εὐδοκίμωφ

«Mes yeux sont fermés par Sa main,
mais elle était percée
avant que le monde fût
et je vois au travers...
Brusquement tout éclate en jets de Lumière.»
(Paul Evdokimov, *Poème inédit*)

Ἡ θεολογικὴ σύνθεση τοῦ Παύλου Εὐδοκίμωφ

Παῦλος Εὐδοκίμωφ ἔχοντας ἑσωτερικεύσει βαθιὰ μέσα στὴν ὑπαρξή του τὴν καταιγίδα τῆς ἱστορίας, τὴν Ρωσικὴ Ἐπανάσταση καὶ τοὺς δύο Παγκόσμιους Πολέμους, θεωροῦσε ὅτι ἡ ρωσικὴ διασπορὰ στὴ Δύση ἀντιπροσώπευε ἓνα ἱστορικὸ καὶ συνάμα προφητικὸ γεγονός. Νὰ ἐκφράσει καὶ νὰ ἐρμηνεύσει τὴν ἐμπειρία τοῦ Θεοῦ, ὅπως τὴν ζεῖ καὶ τὴν ἀντιλαμβάνεται ἡ ὀρθόδοξη παράδοση τῆς Ἀνατολῆς μὲ τρόπο γόνιμο καὶ δημιουργικὸ γιὰ τὸν σύγχρονο ἄνθρωπο. Ἐμπνεόμενος ἀπὸ τὴν μεγάλη παράδοση τῶν Πατέρων τῆς ὀρθόδοξης Ἀνατολῆς καὶ κυρίως ἀπὸ τὴν φιλοκαλικὴ σύνθεση τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ καὶ τοῦ Νικολάου Καβάσιλα, ὁ Παῦλος Εὐδοκίμωφ ἐπιχείρησε νὰ συνθέσει τὴν πατερικὴ θεολογία μὲ τὶς προφητικὲς διαισθήσεις τῆς ρωσικῆς θρησκευτικῆς φιλοσοφίας σὲ ἓναν γόνιμο διάλογο μὲ τὶς προτάσεις τῆς σύγχρονης δυτικῆς σκέψης. Ἡ προοπτικὴ αὐτὴ σαφέστατα λαμβάνει ὑπόψη τὴν ἀγωνία τοῦ σύγχρονου πολιτισμοῦ, ποὺ πληγωμένος ἀπὸ τὸν μηδενισμὸ καὶ τὴν ἐκκοσμίκευση, ἔχασε τὴν ἐμπνευση καὶ τὸ ὄραμά του γιὰ τὸ νόημα τῆς ἱστορίας. Ὁ Παῦλος Εὐδοκίμωφ κάνει λόγο γιὰ τὸ μυστήριο τοῦ μανικῶ ἔρωτα τοῦ Θεοῦ, ὁ ὁποῖος δὲν ἐπιβάλλεται ὡς μεταφυσικὴ αὐθεντία καὶ ἀναγκαιότητα ἀλλὰ ἀποκαλύπτεται προσωπικὰ στὴν ἐλεύθερη ἀνταπόκριση τῆς ἀγάπης τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ φανερῶνεται ἐν Χριστῷ στὴν πρόσληψη καὶ μεταμόρφωση τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς κτίσεως. Στὸ κάλλος τῆς μορφῆς τοῦ Χριστοῦ καλεῖται

νά μετάσχει ελεύθερα διὰ τοῦ ἀνθρώπου σύμπασα ἡ δημιουργία.

Ὁ Παῦλος Εὐδοκίμωφ ἀνήκει στοὺς πρωτεργάτες τῆς σύγχρονης ὀρθόδοξης θεολογίας πὺ ἐργάστηκαν ὄχι ἀπλῶς γιὰ τὴν ἔξοδο ἀπὸ τὴν «δαδυλῶνια αἰχμαλωσία» στὴ δυτικὴ σχολαστικὴ νοσησαρχία καὶ τὴν ἐπανασύνδεσὴ τῆς μὲ τὴν θεολογία τῶν πατέρων, ἀλλὰ κυρίως γιὰ τὴν ἐπανεύρεση τῆς δημιουργικῆς στάσης τῆς. Ἐχοντας ὑπόψη τοῦ τὴν νεοσχολαστικὴ ἀλλὰ καὶ εὐρύτερα τὴν ἀκαδημαϊκὴ θεολογία, ὁ Παῦλος Εὐδοκίμωφ δὲν ὑποστήριζε μιὰν ἀπροϋπόθετη ἢ ἀπλῶς γραμματολογικὴ ἐπιστροφή στοὺς Πατέρες οὔτε ἀπλῶς μιὰ «νεοπατερικὴ» θεολογία τῶν παραπομπῶν καὶ τῶν πατερικῶν χωρίων πὺ χρησιμοποιοῦνται ὡς ἐπιχειρήματα κύρους καὶ αὐθεντίας γιὰ νὰ δικαιώσουν ἐξωτερικὰ μιὰ θρησκευτικὴ ἀντίληψη. Ἡ ἀνακάλυψη τῶν Πατέρων δὲν σημαίνει ἀσφαλῶς ἐπιστροφή στὸ γράμμα τῶν Πατέρων, ἀλλὰ μιὰ ἐμπνευσμένη νέα σύνθεση ὡς ἀνακάλυψη καὶ ἐρμηνεία τοῦ πατερικοῦ ἤθους καὶ φρονήματος μὲ σύγχρονους ὄρους. Πρόκειται μᾶλλον γιὰ μιὰ «νεοπατερικὴ σύνθεση» στὴν ἴδια προοπτικὴ μὲ ἐκείνη τοῦ π. Γεωργίου Φλωρόφσκυ. Ὁ Παῦλος Εὐδοκίμωφ ἔβλεπε προφητικὰ ὅτι «ἡ δημιουργικὴ ἀφομοίωση τῆς σκέψης τῶν Πατέρων, ἡ ἐπαναπροσέγγιση τῶν στοιχείων τῆς Παράδοσης καὶ τῶν διαφόρων ἐπιστημῶν σὲ μιὰ στιβαρὴ σύνθεση, θὰ εἶναι ἴσως τὸ μεγαλύτερο ἔργο τοῦ 20οῦ αἰῶνα»¹. «Μπροστὰ μὲ τοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας!». Ἡ ἔκφραση αὐτὴ σήμαινε γιὰ αὐτὸν μιὰ γόνιμη ἐρμηνευτικὴ στάση, ἡ ὁποία συνέδεε τὸ θεολογικὸ ἤθος γόνιμα καὶ δημιουργικά, ἀφενὸς μὲ τὸν σύγχρονο πολιτισμὸ καὶ, ἀφετέρου, μὲ τὸ περιεχόμενο καὶ τὴν γλώσσα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐμπειρίας. Στὸ ἔργο τοῦ *Ἡ Ὁρθοδοξία*² ὁ Παῦλος Εὐδοκίμωφ ἐπισημαίνει ὅτι «ἡ ἀνακάλυψη τῶν Πατέρων δὲν πρέπει νὰ ἐκπέσει σὲ μιὰ “νεοπατερικὴ θεολογία”, ἡ ὁποία θὰ ἀντικαταστήσει ἀπλῶς μιὰ “νεοσχολαστικὴ θεολογία”... μαζί μὲ τοὺς λόγους τῶν Πατέρων, χρειάζεται νὰ ἐπανεύρουμε τὴν δημιουργικὴ τους στάση»³. Ἡ θεώρηση αὐτὴ τοῦ Παύλου Εὐδοκίμωφ προερχόταν κυρίως ἀπὸ τὴν κριτικὴ του στάση ἐναντὶ τῆς τυπικῆς ἀκαδημαϊκῆς θεολογίας, ἡ ὁποία κάλλιστα μπορεῖ νὰ χρησιμοποιεῖ τὰ πατερικὰ κείμενα ὡς ἰδεολογικὴ κατασκευὴ εἴτε ὡς ἀγκωνάρι μιᾶς ἐτοιμόρροπης ἠθικῆς εἴτε ὡς χριστιανικὴ «πεποίθηση» πὺ ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ ἀποδείξεις καὶ συμβιβασμούς. «Θεωρῶ σημαντικὸ πρᾶγμα τὴν ἐπανάσταση ἐναντίον μιᾶς πανεπιστημιακῆς διδασκαλίας πὺ ἔχασε κάθε σύνδεσμο μὲ τὴ ζωὴ καὶ τὸν κόσμον τῶν ἀνθρώπων. Εἶναι μιὰ ἐπανάσταση κατὰ τῆς ἐννοιολογικῆς ἀφαίρεσης. Τὴν ἐπανάσταση αὐτὴν μποροῦμε νὰ τὴν προαισθανθοῦμε σὰ μιὰ εἰσοδὴ παράλογων στοιχείων πολὺ κοντὰ στὸ Ὑπερβατικὸ»⁴. Ἡ ἀντίθεση τοῦ Παύ-

1. Βλ. *La Femme et le Salut du monde*, Paris 1958, σ. 29. [Εὐδοκίμωφ Παύλου, *Ἡ γυναίκα καὶ ἡ σωτηρία τοῦ κόσμου*, μτφρ. Νίκου Μαιτσούκα, Θεσσαλονίκη χ.χ.]

2. Βλ. *Ἡ Ὁρθοδοξία*, μτφρ. Ἀγαμέμνων Μουρτζόπουλος, Θεσσαλονίκη 1972.

3. *L'Orthodoxie*, Neuchâtel 1959, Paris 1979, σ. 194.

4. Texte manuscrit chez Olivier Clément, *Orient-Occident, Deux Passeurs, Vladimir Lossky*,

λου Εὐδοκίμωφ πρὸς τὴν συμβατικὴ καὶ σχολαία αὐτὴ θεολογία προκύπτει ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἔπαψε νὰ εἶναι ζωὴ καὶ θεωρία καί, ἐνῶ ἄγγιξε ἤδη τὰ πεπερασμένα ὄριά της, συχνὰ ἀποδαίνει καθησυχαστικὴ συγκατάθεση ἐννοιῶν, συνηθειῶν καὶ συναισθημάτων, μὴ θρησκευοποιημένη ἐκδοχὴ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ γεγονότος. Γιὰ τὸν Εὐδοκίμωφ ἡ μόνη θεολογικὴ ὁδὸς ποὺ ἀξίζει, εἶναι «ἡ ἐμπειρικὴ ὁδὸς τῆς γνώσεως τοῦ Θεοῦ»⁵. Ἡ ἀποφατικὴ προσέγγιση τοῦ μυστηρίου τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ ἀνθρώπου τὸν ὀδηγεῖ καὶ στὴν ἄρνηση τῶν ὀρθολογιστικῶν θεολογιῶν. Ἀντίθετα, ἡ ἐννοια τῆς ἀγωνίας, ἡ ὑπαρξιακὴ καὶ περσοναλιστικὴ διάσταση τῆς σύγχρονης σκέψης στὸ ἔργο τῶν Léon Bloy, Charles Régue, George Bernanos, Graham Greene, Louis Lavelle, Gabriel Marcel, ἀλλὰ καὶ οἱ ἔρευνες τοῦ Jung στὴν ψυχολογία καὶ οἱ σοφιολογικὲς ἰδέες περὶ μυστικῆς θεάς τοῦ Corbin, κυρίως γιὰ τὸ νόημα τοῦ φωτός καὶ τῆς ὁμορφιάς, τράδηξαν τὴν προσοχὴ καὶ τὸ γόνιμο ἐνδιαφέρον τοῦ Παύλου Εὐδοκίμωφ⁶.

Μιὰ ἀκόμη καίρια διάσταση τῆς θεολογικῆς σύνθεσης τοῦ Παύλου Εὐδοκίμωφ ὑπῆρξε ἡ δημιουργικὴ καὶ κριτικὴ πρόσληψη τῆς ρωσικῆς θρησκευτικῆς φιλοσοφίας. Ἄν ὁ π. Γεώργιος Φλωρόφσκυ κράτησε συνειδητὰ ἀποστάσεις ἀπὸ τὴν ρωσικὴ θρησκευτικὴ σκέψη, ὁ Παῦλος Εὐδοκίμωφ μακριὰ ἀπὸ τὶς σλαβόφιλες ἰδέες ἐπιχείρησε νὰ ἐνσωματώσει στὴν μεγάλη πατερικὴ παράδοση, παλαμικὴ καὶ φιλοκαλική, τὶς κορυφαῖες διαισθήσεις τοῦ Gogol, τοῦ Dostoïevski, τοῦ Fédorov, τοῦ Boukharev, τῶν Troubetskoï, τοῦ Soloviev, τοῦ Berdiaev, τοῦ Florensky, τοῦ Boulgakov. Κατὰ τὸν Ὀλιβιὲ Κλεμάν τὸ μεγαλεῖο τοῦ Παύλου Εὐδοκίμωφ καὶ ἡ νεότητα τῆς σκέψης του ἔγκειται στὴν ἄρνηση ἀντίθεσης μεταξὺ τῆς ρωσικῆς θρησκευτικῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς πατερικῆς παράδοσης. Ὡστόσο, ἡ πρόσληψη αὐτὴ δὲν γίνεται ἄκριτα ἀλλὰ ὑπὸ ὄρους καὶ προϋποθέσεις, τὶς ὁποῖες θέτει ἡ πατερικὴ παράδοση καὶ θεολογία ἀλλὰ καὶ ἡ τραγικότητα τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου. Τὸ νέο αὐτὸ δῆμα ποὺ πραγματοποιεῖ ὁ Παῦλος Εὐδοκίμωφ, ἐμπεριέχει ἓνα εἶδος διακριτικῆς κάθαρσης τῆς ρωσικῆς θρησκευτικῆς σκέψης στὸ φῶς καὶ στὴν ἰσορροπία τῆς πατερικῆς παράδοσης. «Προχώρησε στὴν κάθαρση τῆς μιᾶς καὶ στὴν ἐρμηνευτικὴ ἀνάδειξη τῆς ἄλλης, ἀπέδωσε στὴν Παράδοση τὴν προφητικὴ τῆς μεγαλοφυΐα, παρουσίασε τὴ συνθετικὴ δύναμη τῆς πατερικῆς ἔμπνευσης»⁷. Εἶναι ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον νὰ παρακολουθήσουμε στὸ ἔργο τοῦ Εὐδοκίμωφ τὴν ἐνσωμάτωση αὐτὴ μετὰ ἀπὸ τὴ σχετικὴ κάθαρση. Διακρίνοντας, προσλαμβάνει ὅ,τι εἶναι σημαντικὸ καὶ μπορεῖ νὰ συνδεθεῖ μὲ τὴν πατερικὴ παράδοση. Εἶναι ἐνδιαφέρουσα ἡ στάση του ἔναντι τοῦ π. Σεργίου Μπουλγκάκωφ. Προσλαμβάνοντας τὴν κοσμολογικὴ διάσταση τῆς Ἐκκλησίας ἀλλὰ καὶ τὸν σύνδεσμο μεταξὺ ὁμορφιάς καὶ Ἁγίου Πνεύ-

Paul Evdokimov, Genève 1985, σ. 150.

5. *La Femme et le Salut du monde*, ὁ.π., σ. 12.

6. Clément O., ὁ.π. σσ. 124-125.

7. Clément O., ὁ.π. σ. 116.

ματος, επανερμηνεύει, ωστόσο, πλήρως την σοφιολογία του Μπουλγκάκωφ υπό το φῶς της Παράδοσης, απομακρύνοντας κάθε κίνδυνο απορροῶν και πανθεϊσμοῦ. Ἡ σοφία δὲν εἶναι μιὰ τέταρτη ὑπόσταση ἀλλὰ ἡ ἀποκάλυψη καὶ τὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ: «εἶναι ἡ ἀποκάλυψη τοῦ Πατρὸς τοῦ Σοφοῦ ἐν τῷ Υἱῷ, ἡ Σοφία (ὁ Υἱός) διὰ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος»⁸. Ἡ φανέρωση τῆς Σοφίας στὸ ἔργο τῆς θείας οἰκονομίας ἄλλοτε ταυτίζεται μὲ τὸν Υἱὸ καὶ ἄλλοτε μὲ τὸ Πνεῦμα, ἀποκαλύπτοντας τὸν Πατέρα. Ὁ Παῦλος Εὐδοκίμωφ παραπέμπει στὸν ἅγιο Γρηγόριο Παλαμᾶ γιὰ νὰ δείξει ὅτι τελικὰ ἡ σοφία τοῦ Θεοῦ ταυτίζεται μὲ τὴν ἄκτιστη καὶ κοινὴ ἐνέργεια τῆς Ἁγίας Τριάδος, τὴν ὁποία φανερῶνει ὁ ἔνσαρκωθεὶς Λόγος καὶ μεταδίδει τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον στὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας⁹. Στὴν ἴδια ἐρμηνευτικὴ γραμμὴ ὁ Παῦλος Εὐδοκίμωφ στὸ ἔργο του *Ὁ Χριστὸς στὴ Ρωσικὴ σκέψη*¹⁰ δὲν παρουσίασε τὸν Ρωσικὸ Χριστὸ τῶν σλαβόφιλων ἀλλὰ τὸν Χριστὸ ποὺ ἀγάπησε ἡ ἄθλια καὶ ἅγια Ρωσία, ἰχνηλατώντας στὴ Ρωσικὴ θρησκευτικὴ φιλοσοφία ὄχι ἕναν χριστιανισμό τῆς συμβατικῆς ἠθικῆς, ἀλλὰ κυρίως τὶς ὑπαρξιακὲς διαστάσεις μιᾶς προσωπικῆς συνάντησης καὶ μεταμόρφωσης τῆς ὑπαρξης. Πρόκειται γιὰ τὸν Χριστὸ τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἀναβλύζει τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον, «ὁ Παράκλητος, Μάρτυρας τῆς Θεανθρωπότητος» καὶ ὁ ὁποῖος «θὰ ὀδηγήσει στὸ πλήρωμα τῶν ἀληθειῶν περὶ τοῦ ἐν Θεῷ ἀνθρώπου καὶ θὰ πραγματώσει σὲ κάθε ἄνθρωπο τὴν μορφὴ τοῦ Ἀναστημένου», φωτίζοντας ἔτσι τὴν ἱστορία καὶ τὸ σύμπαν¹¹.

Ἡ θεολογία γιὰ τὸν Εὐδοκίμωφ δὲν εἶναι ἕνα ἰδιαίτερο γνωστικὸ ἀντικείμενο, ἀλλὰ ἡ ἐσωτερικευση τῆς ἀγιότητος καὶ ἡ δοξολογικὴ στάση τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης μπροστὰ στὴν θεανθρώπινη πληρότητα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐμπειρίας. Ἡ θεολογικὴ πορεία ἀποβαίνει ἀχώριστη ἀπὸ τὸ προσωπικὸ δίωμα τῆς Ἐκκλησίας διὰ τῆς ἀσκήσεως καὶ τῆς προσευχῆς. Ὁρθῶς κατὰ τὸν Ὀλιδιὲ Κλεμάν ἡ θεολογικὴ του μέθοδος χαρακτηρίζεται «εὐχαριστιακὴ» κατ' ἐξοχίην¹². Ἄν ἡ Εὐχαριστία, ὅπως γράφει ὁ Νικόλαος Καβάσιλας, εἶναι ἡ ζωὴ στὴν πιὸ ὑψηλὴ βαθμίδα ἔντασης, ὅπου ἡ ζωὴ καὶ ὁ θάνατος δὲν ἀντιτίθενται πλέον ἀλλὰ συντίθενται στὸ ἀπελευθερωτικὸ σύμβολο τοῦ Σταυροῦ, ἂν ἡ Ἐκκλησία-Εὐχαριστία πραγματώνει τὴν σοφιανικότητα τῆς δημιουργίας, ἂν «ὅλοι οἱ ἄνθρωποι καλοῦνται νὰ συναχθοῦν ἐπὶ τὸ αὐτὸ γύρω ἀπὸ τὸ ἴδιο καὶ μοναδικὸ ποτήριο, νὰ ἀνέλθουν στὸ ὕψος τῆς θεϊκῆς καρδιάς καὶ νὰ συμμετάσχουν στὸ μεσσιανικὸ Δεῖπνο, νὰ γίνουν ἕνας μοναδικὸς Ναὸς-Ἀμνός»¹³, τότε ἡ θε-

8. *Ἡ τέχνη τῆς εἰκόνας, Ἡ θεολογία τῆς Ὁραιότητος*, μτφρ. Κώστα Χαράλαμπιδη, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 259.

9. *Ἡ τέχνη τῆς εἰκόνας*, ὁ.π., σ. 260. Βλ. ἐπίσης Clément O., ὁ.π., σσ. 118-119.

10. *Le Christ dans la pensée russe*, Paris 1970.

11. Clément O., ὁ.π., σ. 119.

12. Clément O., ὁ.π., σ. 140.

13. *Ἡ τέχνη τῆς εἰκόνας*, ὁ.π., σ. 195.

ολογία ὡς ὕμνος ζωῆς καὶ θανάτου, ὡς ὕμνος τῆς Ἀνάστασης, εἶναι θεμελιωδῶς ἐκκλησιαστικὴ καὶ ἔτσι ἀμείωτα προσωπικὴ, γιατί τὸ πρόσωπο πραγματοποιεῖ τὴν κοινωνία. Ἡ σκέψη τοῦ Εὐδοκίμου εἶναι ἐκκλησιαστικὴ ὑπὸ τὴν ἔννοια ὅτι ἡ συνάντησις μετὰ τὸν Ἀναστάνα παρέχει τὴν ὁμοουσιότητά μας μετὰ τοὺς ἀνθρώπους, τὴν ἰκανότητά μας νὰ «διακρίνομε» τὴν προσευχὴ τῶν πραγμάτων, τὴν εἰκόνα τῶν προσώπων. Ἔτσι ὁλόκληρη ἡ ὑπαρξίς, ὁλόκληρη ἡ ἱστορία καὶ τὸ σύμπαν ἐμπεριέχονται στὸ μυστήριον τῆς Εὐχαριστίας καὶ φωτίζονται ὑπαρξιακὰ ἀπὸ τὸ δόγμα τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ θεολογία εἶναι αὐτὸς ὁ λόγος σὲ συμφωνία μετὰ τὴν εὐχαριστία, ὁ λόγος ἐκεῖνου ποὺ γνωρίζει νὰ βλέπει μετὰ τὸ θεατικὸ βλέμμα τοῦ δόγματος καὶ δι' αὐτοῦ τοῦ τρόπου κάνει λόγο γιὰ τὸ εὐχαριστιακὸ νόημα τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ σύμπαντος¹⁴.

«Ἐν τῷ φωτὶ σου ὀφόμεθα φῶς» (Ψαλμ. 35,10). Ὅταν ἡ θεολογικὴ σκέψη εἶναι ἀχώριστη ἀπὸ τὴν ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας, τότε ἡ ζωὴ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος γίνεται διάφανη στὸ θεῖο Φῶς, ὁ ἄνθρωπος μεταμορφώνεται ὑπαρξιακὰ σὲ «λειτουργικὸ ὄν». Ἡ πατερικὴ σκέψη ὑπῆρξε ὄντως μὴ δοξολογία τῆς διάνοις, γιατί τὸ ὄργανο τοῦ θεολογικοῦ στοχασμοῦ δὲν εἶναι ἀπευθείας καὶ αὐτονομημένα ὁ νοῦς ἢ ἡ σκέψη, ἀλλὰ ἡ καρδιά μετὰ τὴν διβλικὴ καὶ ἡσυχαστικὴ ἔννοια, ἀγκαλιάζοντας ἔτσι ὅλες τὶς δυνατότητες τοῦ ἀνθρώπου, τὶς ὁποῖες μεταμορφώνει «κατ' εἰκόνα Θεοῦ». Στὸ «μυστήριον» τῆς γνώσεως τοῦ Θεοῦ ὑπάρχει πάντοτε μὴ ἀποφατικὴ ὡς μετα-εννοιολογικὴ διάστασις, μὴ μυστηριακὴ περιχώρησις κτιστοῦ καὶ ἀκτίστου στὸ σῶμα τοῦ Ἀναστάνα. Ἐδῶ ἡ γνώσις λειτουργεῖ ὡς μέθεξις καὶ σχέση, ὄχι ὡς κατοχὴ ἀλλὰ ὡς ἀνοικτότητα, ὡς δοξολογικὴ ἐκπληξίς τῆς ὑπαρξίς μπροστὰ στὸ μυστήριον τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ ἀνθρώπου. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ λόγος τοῦ Εὐδοκίμου συχνὰ γίνεται ποιητικὸς, γεμάτος εἰκόνες, ἀποφθέγματα καὶ σύμβολα, ἰχνηλασία, μύσησις καὶ σπουδὴ στὴ γλῶσσα τοῦ ἀρρήτου, λόγος καὶ σιωπὴ μαζί. Κατὰ τὴν κάθοδον τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, «σιγησάτω πάσα σὰρξ βροτεία»... Ἄλλοτε πρόκειται γιὰ μὴ ἀποφατικὴ ἀσυνέχεια τοῦ θεολογικοῦ λόγου, ποὺ γίνεται ποίησις καὶ δοξολογία, καὶ ἄλλοτε γιὰ μὴ σπειροειδῆ ἀνέλιξις, σὰν μὴ μουσικὴ καὶ λειτουργικὴ σύνθεσις, κυκλικὴ καὶ ἀνερχόμενις γιὰ νὰ ἐκφράσει τὴν σιωπὴν. Προκειμένου νὰ ἐκφράσει τὸ μῆνυμα τῆς Ἐκκλησίας, ὁλόκληρο τὸ ἔργον τοῦ Παύλου Εὐδοκίμου μαρτυρεῖ αὐτὴν τὴν ἀπόλυτη ἀμοιβαίότητα καὶ σύνθεσις τῆς πατερικῆς, λειτουργικῆς καὶ εἰκονογραφικῆς παράδοσις καὶ τῆς μυστικῆς ἐμπειρίας τῶν ἁγίων, ἀφενὸς μετὰ τὴν ρωσικὴ θρησκευτικὴ φιλοσοφία καί, ἀφετέρου, μετὰ τὶς ἀγωνίες τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου: «Τὸ Ἅγιον Πνεῦμα διαλύει τὰ σκοτάδια τοῦ θανάτου, τὸ φόβον

14. Clément O., ὁ.π., σσ. 139-140. Στὴν ἐλλαδικὴ ἀκαδημαϊκὴ θεολογία ἡ ἐκκλησιαστικὴ ποίησις ὡς βαθύτατα ὑπαρξιακὴ θεολογία ἐθεωρεῖτο μέχρι πρότινος ὡς δευτερεύουσα θεολογία σὲ σχέση μετὰ τὴν ἐπίσημη Δογματικὴ καὶ μάλιστα «ποιητικὴ ἀδεία». Ἡ ἐπίδρασις τοῦ Εὐδοκίμου ὡς πρὸς αὐτὸ τὸ ζήτημα ὑπῆρξε ἐκδηλὴ στὴ σύγχρονις νεοελληνικὴ θεολογία.

της κρίσεως, την ἄδυσο τοῦ ἄδη. Τὸ ἀνέσπερο φῶς φέρνει τὴν ἄχαρὰ τῆς πανήγυρης' στὴν πασχάλια νύκτα... Ναί, πράγματι, ὅλα μποροῦν νὰ χαθοῦν, ὅλα νὰ ξεχαστοῦν, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν πύρινο αὐτὸ λόγο τοῦ Κυρίου: Ἐὰν ταῦτα λελάληκα ὑμῖν ἵνα ἡ χαρὰ ἢ ἐμὴ ἐν ὑμῖν ἢ καὶ ἡ χαρὰ ὑμῶν πληρωθῆ...»¹⁵.

Ἡ θεολογία τοῦ κάλλους καὶ τὸ κάλλος τῆς θεολογίας

Ἐφόσον ἡ εὐχαριστία προκρίνεται ἀπὸ τὸν Παῦλο εὐδοκίμοφ ὡς θεολογικὴ μέθοδος, αὐτὴ προσδιορίζει καὶ τὴν ἀνθρωπολογία. Κατὰ τοὺς Πατέρες ὁ ἄνθρωπος εἶναι λειτουργικὸ ὄν, δηλαδὴ ἡ ὑπαρξὴ του εἶναι βαθύτατα «εὐχαριστιακὴ» καὶ δοξολογικὴ ἔναντι τοῦ Θεοῦ¹⁶. «Ἡ λειτουργία εἶναι ἡ λατρεία τοῦ ἀνθρώπου ποῦ δὲν ἀπευθύνεται στὸν ἑαυτό του ἀλλὰ στὸν Θεό, στὴ δόξα τῆς ἀγιότητάς του, πρὸς τὴν ὁποία ὁ ἄνθρωπος προσανατολίζει τὸ βλέμμα του... Ἡ λειτουργία ὀνομάζεται «Θεῖα εὐχαριστία», πράξις εὐχαριστίας, Θεῖα Κοινωνία καὶ στὰ παλαιο-σλαβονικὰ κοινωνία: ὁ ἄνθρωπος μετανοεῖ, εἰσέρχεται στὴ νεφέλη τῆς δόξας τοῦ Θεοῦ καὶ γίνεται τμῆμα τῆς, εἰκόνα τῆς, καθρέπτῃς ὅπου ἀντανακλάται τὸ φῶς. Ἡ εὐχαριστιακὴ λατρεία εἶναι κλήση συμμετοχῆς στὴν ἐπιφάνεια τοῦ Θεοῦ»¹⁷. Ἡ δοξολογικὴ αὐτὴ στάση τοῦ ἀνθρώπου ἀποκαλύπτει, ἀφενός, τὸ κάλλος τοῦ Θεοῦ, μύστης καὶ προσκνητῆς τοῦ ὁποίου γίνεται ὁ ἄνθρωπος καί, ἀφετέρου, τὸ κάλλος τῆς θεολογίας. Ἡ θεολογία, ὅπως τὴν ἔζησε καὶ τὴν ἐξέφρασε ὁ Παῦλος εὐδοκίμοφ εἶναι ἀπαραιτήτως ἀχώριστη ἀπὸ τὴν ὠραιότητα. Στὴν πραγματικότητα ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ μία ποιητικὴ θεολογία, ποῦ εἶναι ἡ μόνη κατάλληλη νὰ προσεγγίσει καὶ νὰ ἐκφράσει τὸ κάλλος τοῦ Θεοῦ. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἀληθινὴ διαπροσωπικὴ ποίηση. «Υπάσχει φῶς στὰ ἐνδότερα τοῦ φωτισμένου ἀνθρώπου, ποῦ φωτίζει τὸν κόσμον ὁλόκληρο»¹⁸. Ὁ ἄνθρωπος, γιὰ νὰ ἐκφράσει τὴν ἀλήθεια τοῦ Θεοῦ, τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀνθρώπου θυθίζεται στὰ ἐγκατα τῆς ὑπαρξῆς καὶ μετέχει στὴ δόξα καὶ στὸ φῶς τοῦ Θεοῦ. Ἡ θεολογία αὐτὴ τῆς ἐκπληξῆς ἐνώπιον τοῦ θείου κάλλους ἀποτελεῖ, ἐν τέλει, τὴν οὐσία τοῦ κτιστοῦ, τὴν ὁποία ὁ ἄνθρωπος καλεῖται νὰ ἐκφράσει καὶ νὰ ἐρμηνεύσει «ὑπὲρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς». Ὁ μυστικισμὸς τῆς λειτουργίας, ποῦ εἶναι ἐμποτισμένη ἀπὸ τὴν θεολογικὴ σκέψη τῶν Πατέρων, εἶναι λουσιμένος ἀπὸ τὸ κάλλος τοῦ Θεοῦ. Γι' αὐτὸ καὶ ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ ἀναδεικνύει ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι καὶ τὸν κατ' εἰκόνα Θεοῦ ἄνθρωπο ἐπίσης δημιουργό, καλλιτέχνη καὶ ποιητὴ. «Μιὰ "ποιητι-

15. *La Connaissance de Dieu selon la Tradition orientale*, Lyon 1968, σ. 155. Πρβλ. *Ἰω.* 15,11.

16. *Ἡ τέχνη τῆς εἰκόνας*, ὁ.π., σ. 22.

17. «L'adoration liturgique dans l'Église d'Orient», *Verbum Caro* 35-36/1955, σ. 170, Clément O., ὁ.π., σ. 128.

18. *L'Amour fou de Dieu*, Paris 1973, σ. 24.

κή” και δοξολογική θεουργία ἐτοιμάζει και διαμορφώνει μιὰ ζωντανή θεολογία: ἡ τέλεια ὠραιότητα ἔρχεται ἀπὸ ψηλά, ἀπὸ τὴν ἔνωση μὲ τὸ πιὸ λαμπρὸ φῶς, πού εἶναι ἡ μόνη ἀρχὴ μιᾶς ἀναμφίδολης θεολογίας, διαβεβαιώνει μὲ δύναμη ὁ ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς»¹⁹. Τὴν δοξολογικὴ αὐτὴ αἴσθησι ἀποκόμισαν οἱ ἀπεσταλμένοι τοῦ Βλαδμηῆρου τοῦ Κιέβου στὴν Κωνσταντινούπολη, παρακολουθώντας τὴν Θεία Λειτουργία στὴν Ἁγία Σοφία. «... Μᾶς ὁδήγησαν σὲ κτίρια ὅπου λάτρευαν τὸν Θεὸ τους και δὲν γνωρίζαμε ἂν ἤμασταν στὸν οὐρανὸ ἢ στὴ γῆ. Ἐπειδὴ στὴ γῆ δὲν ὑπάρχει τέτοια λαμπρότητα και τέτοια ὁμορφιά, και εἴμαστε σὲ ἀμχανία πῶς νὰ τὴν περιγράψουμε. Γνωρίζουμε μόνο ὅτι ἐκεῖ ὁ Θεὸς κατοικεῖ ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους»²⁰. Γιὰ τὸν Παῦλο Εὐδοκίμωφ και τὴν ρωσικὴ ἔν γενεῖ εὐσέβεια, ἡ θρυλικὴ αὐτὴ διήγησι φανερώνει ὅτι θεολόγος εἶναι ἔν τέλει ἐκεῖνος πού μετατοπίζει σὲ θεολογικοὺς ὅρους τὴ λειτουργικὴ πείρα τοῦ Θεοῦ, τὴ ζωντανὴ ἐπικοινωνία. Ἡ θεολογία οἰκοδομεῖται ὅπως ἡ Λειτουργία. Γι’ αὐτὸ ἀκριβῶς και τὰ δόγματα τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὴ διατύπωσή τους ἐκφράζουν μιὰ δοξολογία. Ὁ π. Σέργιος Μπουλγκάκωφ ὀνομάζει τὴν Ὁρθοδοξία οὐρανὸ ἐπὶ τῆς γῆς, διότι στὶς κορυφές τῆς ἐκφράζεται μὲ ὅρους φωτὸς και ὠραιότητας²¹. Διὰ τοῦ τρόπου αὐτοῦ ὁ Εὐδοκίμωφ, διακρατώντας τὴν βασικὴ διαίσθησι και τὸ πνεῦμα τοῦ π. Σεργίου Μπουλγκάκωφ, προέβη σὲ μιὰ γόνιμη και δημιουργικὴ μετατροπὴ τῆς σοφιολογίας του σὲ θεολογία τοῦ κάλλους τοῦ Θεοῦ. Ἡ μορφή τοῦ Χριστοῦ εἶναι ἡ ἀνθρώπινη ὄψη τοῦ Θεοῦ, στὴν ὁποία ἀναπαύεται τὸ Ἅγιο Πνεῦμα και μιᾶς ἀποκαλύπτει τὴν ἀπόλυτη ὠραιότητα. Τὸ θεανθρώπινο κάλλος τοῦ Χριστοῦ καμιά τέχνη δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ ἀποδώσει ὀλόκληρο, μόνη ἢ εἰκόνα μπορεῖ νὰ τὸ ὑπαγορεύσει μὲ Θεῶριο φῶς²². Ὁ κόσμος δὲν ὑπάρχει παρὰ γιατί εἶναι ἀγαπημένος και ἡ ὑπαρξή του μαρτυρεῖ τὸν Πατέρα· «οὕτως γὰρ ἠγάπησεν ὁ Θεὸς τὸν κόσμον» (Ἰω. 3,16). Ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ ἀκτινοβολεῖ τὸ κάλλος του πρὸς τὰ ἔξω και καλεῖ τὰ ὄντα νὰ συμμετάσχουν στὴν ὄντως ζωὴ, πέρα ἀπὸ τὴ φθορὰ και τὸν θάνατο. Στὴν ἰωάννεια ρήσι «ὁ Θεὸς ἀγάπη ἐστὶ» ἀντιστοιχεῖ γιὰ τὸν ἄνθρωπο τὸ «ἀγαπῶ ἄρα ὑπάρχω»²³. Στους Πατέρες ἡ θεία ὠραιότητα εἶναι μιὰ θεμελιώδης κατηγορία, βιβλικὴ και θεολογικὴ, προσωποποιημένη ἔν Χριστῷ²⁴. Ἐρμηνεύοντας τὴν βιβλικὴ αὐτὴ προοπτικὴ, οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας χαράσσουν τὶς βάσεις μιᾶς *διορατικῆς θεολογίας* τῆς ὠραιότητας. Κατὰ τὸν Διονύσιο Ἀρεοπαγίτη ἡ ὠραιότητα εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ ὀνόματα τοῦ Θεοῦ και ὁ ἄνθρωπος εἶναι

19. *Ἡ τέχνη τῆς εἰκόνας*, ὁ.π., σ. 21.

20. Cross S.H. - Sherbowitz-Wetzor, trans., *The Russian Primary Chronicle*, Cambridge, Mass. 1953, σ. 111.

21. *Ἡ τέχνη τῆς εἰκόνας*, ὁ.π., σ.17.

22. *Ἡ τέχνη τῆς εἰκόνας*, ὁ.π., σ. 20.

23. Clément O., ὁ.π., σ. 151.

24. *Ἡ τέχνη τῆς εἰκόνας*, ὁ.π., σσ. 18, 28-29.

δημιουργημένος κατά τὸ αἰώνιο πρότυπο, τὸ ἀρχέτυπο τῆς Ὁραιότητος, γι' αὐτὸ καὶ συμμετέχει στὴν ὠραιότητα τοῦ Θεοῦ. Ὁ ἄνθρωπος βλέπει τὴν ὠραιότητα τοῦ ἀόρατου Θεοῦ διαμέσου τῆς ἀνθρώπινης ὄψεως τοῦ Χριστοῦ. Οἱ θεοφάνειες τῶν προφητῶν, ἡ Μεταμόρφωση στὸ Θαβώρ, ἡ ἐμπειρία τοῦ πρωτομάρτυρα Στέφανου, ἡ ἐμπειρία τῶν ἁγίων, ἀποτελοῦν μιὰ χριστοκεντρικὴ θέα τοῦ ἀκτίστου κάλλους τοῦ Θεοῦ²⁵. Τὴν ἀποκαλυπτικὴ καὶ θεατικὴ αὐτὴ ἐμπειρία τῆς Ἐκκλησίας μεταφέρει καὶ ἐκφράζει ἡ γλῶσσα τῆς ὀρθόδοξης εἰκονογραφίας. Ἡ εἰκόνα ἀναπαριστᾷ τὸ πρόσωπο ποῦ ἔγινε μέχρι τὸ σῶμα του «ναὸς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος», γίνεται τόπος τῶν θείων ἐνεργειῶν καὶ κοσμεῖ αὐτὸ ποῦ ἡ ὑμνολογία τῆς Ἐκκλησίας ὀνομάζει *ἀνέκφραστες ἀστραπὲς τῆς θείας ὠραιότητος*²⁶. Πρόκειται τελικὰ γιὰ θεολογία ποῦ εἶναι *ἐρμηνευτικὴ*. Μιὰ ἐρμηνευτικὴ ποῦ πραγματώνεται ἀπὸ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα διαμέσου ὅλης τῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας.

Συνεπῶς, τὸ κάλλος δὲν εἶναι μιὰ αἴσθησις ἢ μιὰ ἰδέα, ἀλλὰ ἓνα πρόσωπο, τὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ. Δὲν ὑπάρχει τίποτε πιὸ ὠραῖο καὶ τέλει ἀπὸ τὸν Χριστό, ἀναφωνεῖ ὁ Ντοστογιέφσκυ. Δὲν πρόκειται ἀκόμη γιὰ κάποια αἰσθητικὴ θεωρία τῆς ὠραιότητος ἀλλὰ γιὰ μετοχὴ καὶ μέθεξι σὲ αὐτὴ τὴν ὠραιότητα ὡς ἐνεργητικὴ ἐνσωμάτωση στὴν ὠραιότητα τοῦ Χριστοῦ ποῦ μεταμορφώνει. Ὁ Χριστὸς μὲ τὴν ἐνανθρώπησή του ἀποκαλύπτει τὴν Τριαδικὴ ὠραιότητα. Εἶναι, κατὰ τὸν ἅγιο Μάξιμο, ἡ σταυρωμένη κρίσις κάθε εἰκόνας αὐτοῦ τοῦ κόσμου, τὸ Ἀρχέτυπο κάθε μορφῆς. Κατὰ τὸν Ντοστογιέφσκυ, «ἡ ἀνθρωπότητα δὲν ἔχει ἀνάγκη γιὰ νὰ ζήσει ἀπὸ ἐπιστήμη καὶ ψωμιά, ἀλλὰ μόνη ἡ ὠραιότητα τῆς εἶναι ἀπαραίτητη, γιὰτι χωρὶς τὴν ὠραιότητα δὲν θὰ ἔχει πιὰ τίποτε νὰ κάνει σ' αὐτὸν τὸν κόσμο! Ἐκεῖ εἶναι ὅλο τὸ μυστικόν, ὅλη ἡ ἱστορία εἶναι ἐκεῖ»²⁷. Ὅταν ὁ Ντοστογιέφσκυ ἀποφαίνεται ὅτι «ἡ ὁμορφιά θὰ σώσει τὸν κόσμον», ἀμέσως ἐρωτᾷ «ποῖα ὁμορφιά;» Γιατί ἡ ὁμορφιά, ἐνὸσω διαρκεῖ ἡ ἱστορία, τὸ κακὸ καὶ ὁ θάνατος τῶν ὄντων, εἶναι ἓνα αἰνίγμα. Ἡ διαφορὸμένη ὄψη μοιάζει νὰ διχοτομεῖ τὴν ὑπαρξιν, ἄλλοτε θέλγει καὶ γοητεύει καί, ἄλλοτε, καταστρέφει. Ἄλλοτε ἐμφανίζεται νὰ ἔχει μέσα της μιὰ σωστικὴ δύναμις καὶ ἄλλοτε εἶναι ἀμφίβολη ὁμορφιά, ποῦ κινδυνεύει νὰ ἀφανιστεῖ καὶ νὰ ἐκπέσει, γι' αὐτὸ ἔχει ἐπίσης ἀνάγκη νὰ σωθεῖ καὶ νὰ προστατευθεῖ²⁸.

Ἄν ὁ Χριστὸς εἶναι τὸ κάλλος ἐν προσώπῳ, τὸ Ἅγιο Πνεῦμα τὸ ὁποῖο πληροῖ τὴν ἀνθρωπότητά του εἶναι ἡ *θεωρημένη* Βασιλεία τῆς Ὁραιότητος. Ὡς φορέας καὶ δοτήρας τοῦ Τριαδικοῦ κάλλους πρὸς τὰ ἔξω, τὸ τρίτο πρόσωπο τῆς Ἁγίας Τριάδος ἀποκαλύπτεται ὡς Πνεῦμα τῆς Ὁραιό-

25. *Ἡ τέχνη τῆς εἰκόνας*, ὁ.π., σ. 29.

26. *Ἡ τέχνη τῆς εἰκόνας*, ὁ.π., σ. 20.

27. *Ἡ τέχνη τῆς εἰκόνας*, ὁ.π., σ. 36.

28. *Ἡ τέχνη τῆς εἰκόνας*, ὁ.π., σ. 38.

τητας κατ' ἔξοχὴν. Ὁ Ντοστογιέφσκυ τὸ κατανόησε καλά. Τὸ Ἅγιο Πνεῦμα εἶναι ἡ ἄμεση κατάκτηση τῆς Ὁραιότητος, γιατί μεταδίδει τὴ λάμψη τῆς ἀγιότητος. Ὁ Παῦλος Εὐδοκίμωφ ἐρμηνεύει ὀρθά τὴν θεώρηση τοῦ ἀγίου Γρηγορίου Παλαμά γιὰ τὸ Πνεῦμα ὡς ἔρωτα καὶ προαιώνια χαρὰ καὶ τῶν τριῶν Προσώπων. Τὸ Ἅγιο Πνεῦμα ἐκφράζει τὸν δυναμισμό τῶν ἀκτίστων ἐνεργειῶν ὡς ἐνδοτριαδικὴ *περιχώρηση* τῆς θείας ζωῆς, ὡς ἀγαπητικὴ ἐνότητα μέσα στὴν προσωπικὴ ἑτερότητα, ὡς κάλλος τοῦ Θεοῦ. Ἡ περιφνημὴ εἰκόνα τῆς Ἁγίας Τριάδος τοῦ Ρουμπλιέφ μᾶς προσφέρει τὸ συναρπαστικὸ θέαμα αὐτῆς τῆς Ὁραιότητος²⁹. Στὸ πλαίσιο τῆς ἀμοιβαίας σύνθεσης μεταξὺ Χριστολογίας καὶ Πνευματολογίας, τὸ Πνεῦμα τῆς Ὁραιότητος εἶναι ἓνα ποίημα χωρὶς λόγους. Σὲ σχέση μὲ τὸν Λόγο, τὸ Εὐαγγέλιο τοῦ Ἁγίου Πνεύματος εἶναι ὀπτικὸ, θεωρητικὸ. Σὲ μιὰ τέτοια προοπτικὴ ἡ Θεοτόκος, ὡς ἀρχέτυπο τῆς γυναίκας, χαριτώνεται ἀπὸ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα, γιὰ νὰ σαρκώσῃ μέσα στὴν κτίση καὶ στὴν ἱστορία τὸν Θεάνθρωπο Χριστό. Στὶς ἀποκαλύψεις του εἶναι ὁ δάκτυλος τοῦ Θεοῦ, ὁ ὁποῖος σχεδιάζει τὴν εἰκόνα τοῦ Ὄντος μὲ τὸ ἄκτιστο φῶς. Στὴν εἴσοδο τῆς ἀνέκφραστης Σοφίας τοῦ Θεοῦ στὸν κόσμον, πού εἶναι ὁ Υἱὸς τοῦ Πατρὸς, τὸ Ἅγιο Πνεῦμα παρακινεῖ νὰ θεωρήσουμε τὴ σοφολογικὴ Ὁραιότητα τῆς αἰσθήσεως καὶ τὴν οἰκοδομεῖ σὲ κοσμικὸ ναὸ τῆς Δόξης³⁰. Τὸ Ἅγιο Πνεῦμα μιλά μέσα στὴν ὠραιότητα, ὅπως ἔχει μιλήσει στοὺς προφῆτες. Συνεπῶς, ἡ ῥήση τοῦ Ντοστογιέφσκυ γιὰ τὴν σωτηρία μέσω τῆς ὁμορφιάς δὲν συνιστᾷ μιὰ αὐτόνομη ἀρχὴ τῆς τέχνης ἀλλὰ ἀποτελεῖ ἓναν ὑπαρξιακὸ καὶ θεολογικὸ τόπο: Τὸ Ἅγιο Πνεῦμα εἶναι μιὰ ἄμεση ἀντίληψη τῆς ὠραιότητος, ἡ προφητικὴ συνείδηση τῆς ὑπαρκτικῆς ἀρμονίας. Μέσα στὸ Πνεῦμα ὁ ἄνθρωπος ξαναβρίσκει τὴν ἄμεση αὐτογνωσίαν τῆς ὠραιότητος. Γιὰ τὸν Ντοστογιέφσκυ, ἡ ἀνθρώπινη φύση τοῦ Χριστοῦ γεμάτη ἀπὸ Πνεῦμα, ἀφοῦ ἔχει θεωθεῖ, εἶναι ἡ ἀπόλυτα καὶ θετικὰ ὠραία εἰκόνα³¹.

Ἐρμηνεύοντας τοὺς Πατέρες ὁ Παῦλος Εὐδοκίμωφ κάνει λόγο γιὰ «τὴν φλόγα τῶν πραγμάτων», γιὰ τὸν κόσμον ὡς «φλεγόμενη βάτο», γιὰ τὴν μυστηριακὴ εἰκόνα καὶ τὸ κάλλος τῆς μορφῆς. Τὸ ἄρρητο πῦρ, κρυμμένο στὴν ὑπαρξία τῶν πραγμάτων, ὅπως στὴ βάτο τοῦ Μωυσῆ, λέγει ὁ ἅγιος Μάξιμος, εἶναι τὸ πῦρ τῆς θείας ἀγάπης καὶ ἡ ἀστραπιαία ἀκτίνα τῆς ὠραιότητός του στὸ ἐσωτερικὸ κάθε ὄντος. Ἡ *θεωρητικὴ τέχνη* τοποθετεῖται στὸ κέντρο τῆς κοσμολογίας τῶν Πατέρων: ἡ θέα τῶν ἀρχετύπων λόγων, τῶν σκέψεων τοῦ Θεοῦ στὰ ὄντα καὶ στὰ πράγματα, δημιουργεῖ μιὰ μεγαλοπρεπῆ ὀπτικὴ θεολογία, μιὰ εἰκονοσοφία³². Κατὰ τὸν Ὀλιδιέ Κλεμάν ἡ ποίηση τοῦ θεολόγου συμμετέχει ἐδῶ στὸ «σχέδιο τοῦ

29. *Ἡ τέχνη τῆς εἰκόνας*, ὁ.π., σ. 12.

30. Clément O., ὁ.π., σ. 120.

31. *Ἡ τέχνη τῆς εἰκόνας*, ὁ.π., σ. 39.

32. *Ἡ τέχνη τῆς εἰκόνας*, ὁ.π., σ. 19.

Θεοῦ», ἐνὸς Θεοῦ ποιητῆ, στὴν πλήρη σημασία τῆς ἐλληνικῆς λέξης «ποίησις» ποὺ εἶναι ἡ δημιουργία. «Δημιουργώντας ἐκ τοῦ μηδενός, ὁ Δημιουργός, ὡς θεῖος Ποιητής, συνέθεσε τὴν “Συμφωνία σὲ ἕξι ἡμέρες”, τὴν Ἑξαήμερο, καὶ σὲ κάθε ἐνέργειά του “εἶδεν ὁ Θεὸς ὅτι καλόν”. Προερχόμενος ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ Θεοῦ ὁ σπόρος ἦταν ἤδη καλὸς ἀλλὰ ἐπιζητοῦσε τὴν ἐξέλιξή του, τὴν τόσο πολυτάραχη καὶ τραγικὴ Ἱστορία τῆς συνέργειας μεταξὺ θεοῦ καὶ ἀνθρωπίνου. Κατὰ τὸν ἅγιο Μάξιμο τὸν Ὁμολογητῆ, ἡ ὀλοκλήρωση τῆς ἀρχικῆς ὠραιότητος στὸ τέλειο Κάλλος προκύπτει στὸ τέλος καὶ λαμβάνει τὸ ὄνομα τῆς Βασιλείας»³³. Γιὰ τὸν Εὐδοκίμωφ ὁ θεολόγος, ὅπως ἄλλωστε καὶ ὁ εἰκονογράφος, εἶναι ὁ θεατὴς καὶ προφήτης αὐτῆς τῆς ἐσχατολογικῆς ὀλοκλήρωσης τῆς δημιουργίας³⁴. Ἡ φυσικὴ ὠραιότητα δὲν ἀπεμπολεῖται οὔτε ἀσφαλῶς ἀπορρίπτεται στὴν ὀρθόδοξη παράδοση. Μολονότι ἐκλαμβάνεται ὡς πραγματικὴ, ἐν τούτοις θεωρεῖται εὐθραυστη. Τὸ κάλλος τοῦ κόσμου δὲν εἶναι ἀπλὰ καὶ μόνο ἓνα κάλλος «αἰσθητικόν», δηλαδὴ ὑποκειμενικὴ ἐντύπωση ποὺ τὴν προκαλεῖ ἡ τέρψη τῶν ἀτομικῶν αἰσθήσεων. Πρόκειται μᾶλλον γιὰ τὴν φανέρωση μιᾶς προσωπικῆς ἐξωκοσμικῆς ἐνέργειας, γιὰ τὸν λόγο μιᾶς προσωπικῆς μοναδικότητος, ποὺ προϋποθέτει καὶ φανερώνει στὸν ἄνθρωπο μιὰ προσωπικὴ δημιουργικὴ παρουσία. Ὁ ἄνθρωπος ὡς ἄλλος μικρόκοσμος καλεῖται νὰ ἐκφράσει καὶ νὰ καλλιεργήσει αἰσθητικὰ τὸ φυσικὸ κάλλος τῆς κτίσεως. Γι’ αὐτὸ καὶ στὴν κορυφὴ τοῦ ὄντος ἡ προσωποποιημένη ὠραιότητα βρῖσκεται σὲ ἓναν ἅγιο, ὁ ὁποῖος γίνεται, κατὰ τὸν Εὐδοκίμωφ, τὸ ὑποστατικὸ κέντρο τῆς φύσεως, ὡς μικρόκοσμος καὶ μικροθεός. Ἡ φύση ἀναμένει στενάζοντας νὰ σωθεῖ ἢ ὠραιότητά της μὲ τὸν ἄνθρωπο ποὺ γίνεται ἅγιος. Ἐνα παρόμοιο ἔργο εἶναι ἐσχατολογικόν, εἶναι τέχνη ποὺ συγγενεῖ μὲ τὴν ἀποκαλυπτικὴ θέα τῶν ἐσχάτων πραγμάτων, μὲ τὴν ἀστραλιαία θέα τῆς εἰκόνας³⁵.

Ὁ ἀληθινὸς κόσμος εἶναι ὁ μεταμορφωμένος κόσμος ποὺ ξαναβρίσκει τὴν πρωταρχικὴ του διαφάνεια γύρω ἀπὸ διαφανεῖς ἀνθρώπους σὲ σχέση μὲ τὸν Θεὸ καὶ κυρίως γύρω ἀπὸ τὸν Θεάνθρωπο Χριστό. Ὁ Εὐδοκίμωφ συχνὰ ἀναφέρεται στὸν γόνιμο τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Νικόλαος Καβάσιλας ἀλλὰ καὶ ἡ καλλιτεχνικὴ ἀναγέννηση τῶν Παλαιολόγων ἐξέφρασαν τὴν ἴδια μὲ τὸν ἅγιο Γρηγόριο Παλαμὰ πνευματικότητα τοῦ ἸΔ΄ αἰ. Στὴν πρώτη περίπτωσις ἔχουμε μιὰ λειτουργικὴ ἐσχατολογία, ὅπου ἡ μέλλουσα ζωὴ ἀναμειγνύεται μὲ τὴν παρούσα, ὁ ἥλιος τῆς δόξας καὶ ὁ ἄρτος τῶν ἀγγέλων συγκαταβαίνει στοὺς ἀνθρώπους, ὁ Θεὸς ὡς ἀληθινὸς ἐραστὴς δημιουργεῖ τὸ σῦμπαν καὶ τὴν ὠραιότητα, ἐνσαρκώνεται καὶ πεθαίνει ἀπὸ ἀγάπη, Θεὸς ἐν μέσῳ θεῶν ἔλκει στὸν ἑαυτό του ὅλα τὰ δημιουργήματα, ποὺ σχηματίζουν ἓνα στέμμα γύρω ἀπὸ τὴν ὑπέρτατη

33. Ἡ τέχνη τῆς εἰκόνας, ὁ.π., σ. 11.

34. Clément O., ὁ.π., σ. 145.

35. Ἡ τέχνη τῆς εἰκόνας, ὁ.π., σ. 39.

ὠραιότητα³⁶. Στὴν ρωμαλέα ἔκφραση τῆς τέχνης τῶν Παλαιολόγων τὸ φῶς τοῦ Χριστοῦ δοξάζει τὰ σώματα τῶν ἁγίων, ἀντανακλώντας τὴν θεϊκὴ ὠραιότητα πρὸς σύμπασα τὴν δημιουργία. Τὸ νόημα τῆς μεταμόρφωσης τοῦ σώματος ἀποκαλύπτει τὴν πρόσληψη καὶ μεταμόρφωση τῆς κτιστῆς δημιουργίας, φανερώνει τὶς πολιτισμικὲς διαστάσεις τοῦ μυστηριακοῦ καὶ ἡσυχαστικοῦ ἀνθρωπισμοῦ³⁷. Ἐν τέλει, πρόκειται γιὰ τὴν πολὺ συγκεκριμένη κοινωνία τῆς κτιστῆς φύσεως ὁλόκληρου τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴν ἄκτιστη τῶν θεῶν ἐνεργειῶν. Εἶναι τὸ μυστήριον τῆς ὀγδόης ἡμέρας, ἡ ὁποία ἐγκαινιάζεται στὰ μυστήρια καὶ κατὰ πρόσληψη ἀντανακλᾶται στὴν ἐμπειρία τῶν ἁγίων³⁸.

Ὅσοσο, ἡ δοξαστικὴ αὐτὴ μεταμόρφωση τοῦ κτιστοῦ εἶναι τὸ περιεχόμενο τῆς προσωπικῆς συνάντησης μὲ τὸν Ἑσταυρωμένο καὶ Ἀναστάντα. Ὁ ἐν Χριστῷ κόσμος εἶναι ναὸς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, πού σημαίνει μεταμόρφωση τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ καί, συνεπῶς, ὁλόκληρης τῆς δημιουργίας διὰ τοῦ θεοῦ Προσώπου, τὸ ὁποῖο στὴν πληρότητά του δίχως ὄρια ἐνσωματώνει «ἐνυποστάτως» ὅλη τὴν ἀνθρωπότητα, μέχρι τὰ ἀπώτατα βάθη τῆς «ὑλης». Ἔτσι, ἡ ὕλη, αὐτὸ τὸ συμπυκνωμένο κτιστὸ φῶς, ξαναγίνεται διαφανὲς στὸ ἄκτιστο Φῶς. Εἶναι τὸ «σῶμα πνευματικόν» τοῦ Ἀναστάντος πού περιλαμβάνει εὐχαριστιακὰ τοὺς λόγους τῶν ὄντων καὶ τῶν πραγμάτων³⁹. Ἡ μετοχὴ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο καὶ κατ' ἐπέκταση ἀπὸ τὴν κτίση εἶναι ἓνα ἀσκητικὸ κατόρθωμα. Γιὰ τὸν Εὐδοκίμωφ ὁ πνευματοφόρος εἶναι σταυροφόρος. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἐσχατολογικὴ ἀντινομία ὅπου ἐγγράφεται ὁ σταυρός. Ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος, ἡ μεταμόρφωση τῆς ζωῆς καὶ τῆς δημιουργίας ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι, ἡ συνεχὴς προσπάθεια νὰ γίνῃ ὁ πολιτισμὸς εἰκόνα τῆς Βασιλείας. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, ἡ θυσιαστικὴ βία τοῦ μοναχοῦ καὶ τοῦ μάρτυρα, πού ἀρνεῖται ὅποιαδήποτε διαμεσολάβηση καὶ διὰ τοῦ τρόπου αὐτοῦ ἐνοποιεῖ τὸν οὐρανὸ μὲ τὴ γῆ. Στὸ κέντρο τοῦ Σταυροῦ τίθεται μιὰ χαρισματικὴ θεωρία, ἡ ὁποία ἐπιδαφιλεύει στὴν κτίση ζωὴ, δικαιοσύνη καὶ ὁμορφιά. Πρόκειται γιὰ μιὰ θεωρία (contemplation) ὄχι ἐνάντια στὸν κόσμον, ἀλλὰ διαμέσου τοῦ κόσμου, γιὰ τὴν μεταμόρφωσή του⁴⁰. Τὴν θεώρηση αὐτὴ κατὰ τὴν ὁποία ὁ ἀσκητὴς ἀκτινοβολεῖ ἀπὸ τὴ θεία ὠραιότητα, ἡ ὀρθόδοξη ἀσκητικὴ παράδοση ὀνόμασε *φιλοκαλία* ὡς ἀγάπη τοῦ ὠραίου. Ὁ ἄνθρωπος γίνετα ποιητὴς τῆς ἀκτινοβολίας τοῦ Θεοῦ, κατὰ τὸν Γρηγόριο Ναζιανζηνό⁴¹. «Ἀντιμέτωπος μὲ τὸν ἀκτινισμό ὁ ἅγιος εἶναι ἀπολύτως περιττός, ὅπως περιττὴ εἶναι ἡ εἰκόνα, ὅπως εἶναι περιττός ὁ Θεὸς στὶς φαντασιώδεις μυθοπλασίες καὶ στὰ ὄνειρα αὐτοῦ τοῦ κόσμου»

36. *Ἡ τέχνη τῆς εἰκόνας*, δ.π., σσ. 22-23.

37. Clément O., δ.π., σσ. 160-161.

38. *Ἡ τέχνη τῆς εἰκόνας*, δ.π., σ. 31.

39. Clément O., δ.π., σ. 148.

40. Clément O., δ.π., σ. 163.

41. *Ἡ τέχνη τῆς εἰκόνας*, δ.π., σ. 18.

καὶ ὁμως ὁ Θεὸς σώζει, ὁ ἅγιος φωτίζει καὶ διερμηνεύει»⁴². Ἐτοί ὁ Παῦλος Εὐδοκίμωφ, ἐμβαθύνοντας σὲ ὀρισμένες προτάσεις τοῦ Ντοστογιέφσκυ, ἀνέπτυξε τὸ μέγα θέμα τοῦ «ἐσωτερικευμένου μοναχισμοῦ». Μετὰ τὸν Α΄ Παγκόσμιον Πόλεμον καὶ τὴν Ρωσικὴ Ἐπανάσταση ὁ χριστιανὸς στὸν κόσμον ἔχει χρέος νὰ συνδέσει τὸν μοναστικὸ μαξιμαλισμὸ μὲ ἕνα νηπτικὸ καὶ βασιλικὸ νόημα τῆς ὑπαρξῆς ὡς θεοφάνειας ἐντὸς τοῦ πολιτισμοῦ⁴³. Πρόκειται γιὰ μίαν ἔξοδο τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητος πρὸς τὸν κόσμον καὶ τὸν πολιτισμὸν, γιὰ τὴν ἐφαρμογὴν στὴν πράξιν τῆς εὐχαριστίας μετὰ τὴν εὐχαριστία, γιὰ ἕναν γόνιμον διάλογον μὲ τὸν κόσμον μὲ σκοπὸ τὴν πρόσληψιν καὶ μεταμόρφωσιν τῆς ζωῆς ὁλόκληρης τῆς δημιουργίας.

Γιὰ τὸν Παῦλον Εὐδοκίμωφ ἡ ἐποχὴ τῆς μαζικῆς δημοκρατίας προσδιορίζεται ἀπὸ τὴν μαζικὴν ψυχολογίαν, λιγότερον ἀπὸ ἕνα συνειδητὸ ἀντιθεϊσμὸν, ὅπως τὸν περιέγραψε ὁ Ντοστογιέφσκυ καὶ ὁ Γκόγκολ, καὶ περισσότερο ἀπὸ ἕναν μαζοποιημένον ἀθεϊσμὸν ποὺ ἔγινε κατὰ κάποιον τρόπο προφανῆς. Πρόκειται γιὰ ἕναν ἀθεϊσμὸν τῆς πράξεως, γιὰ ἕναν μηδενισμὸν τῆς πράξεως. «Ὁ σύγχρονος πολιτισμὸς δὲν ὀρθώνεται καθόλου “ἐναντίον τοῦ Θεοῦ”, ἀλλὰ διαμορφώνει μίαν ἀνθρωπότητα “δίχως Θεόν”». Ὁ πολιτισμὸς τῆς μηχανῆς ἐπέβαλε μίαν νέα μαγικὴ αὐτοκρατορία πάνω στὸν ἄνθρωπον καί, ἐνῶ ὅλα γίνονται γιὰ τὴν ζωὴν, ὁ σκοπὸς τῆς ζωῆς δὲν ἔχει πλέον κανένα νοηματικὸ καὶ ὄντολογικὸ ἄξιον παρεκτὸς τὸν μηδενιστικὸν εὐδαιμονισμὸν τῶν προγραμματισμένων καὶ ἀένων ἀπολαύσεων. Στὸν νέο αὐτὸν αἰῶνα τῆς τεχνόπολης καὶ τοῦ συλλογικοῦ μηδενός, γιὰ νὰ πραγματοποιηθῆ ἕκ νέου ἡ ἀνοικτὴ προοπτικὴ πρὸς τὸ Ὑπερβατικόν, χρειάζεται ἡ μαρτυρία ἑνὸς ἀνανεωμένου χριστιανισμοῦ. «Τὸ ἐμπόδιον προέρχεται ἀπὸ τὴν ἄμορφη μάζαν τῶν πιστῶν. Δὲν εἶναι τόσο οἱ χριστιανοὶ ποὺ ἔρχονται σὲ ἕναν κόσμον ἄθεον ὅσο ὁ ἀθεϊσμὸς ποὺ ζεῖ ἐντὸς τῶν χριστιανῶν»⁴⁴. Ὅπως ὁ Μπερδιάγεφ, ὁ Παῦλος Εὐδοκίμωφ ἀσκεῖ κριτικὴν ἐναντι τοῦ ἱστορικοῦ χριστιανισμοῦ ποὺ πλέον κινεῖται μετὰ τὴν ἀποστασίαν τῶν «νέων θεολογιῶν» καὶ τῆς ζηλωτικῆς ἀντίληψιν γιὰ τὸν Θεόν. Τὸ χριστιανικὸν μῆνυμα μοιάζει νὰ ἀποσαρκώθηκε καὶ συχνὰ μεταβάλλεται σὲ μίαν συμβατικὴν θρησκευτικότητα, σὲ ἕνα κράμα ἀπὸ ἠθικισμὸν, πιετισμὸν, πνευματικὴν τρομοκρατίαν, ποὺ οἱ σύγχρονοί μας συγγέουν μὲ τὸ «εὐαγγέλιον», τὴν καλὴν ἀγγελίαν⁴⁵. Ἐν τέλει, ἡ χριστιανικὴ στάσις ἐνώπιον τοῦ σύγχρονου πολιτισμοῦ, καταφανῶς ἐκκοσμηκευμένου, ὀφείλει νὰ εἶναι, πέρα ἀπὸ μίαν βαθίαν ὑπαρξιακὴν συνειδητοποίησιν τῆς κατάστασις, ἕνα εἶδος δραστηριῆς ἐσχατολογίας καὶ δημιουργικῆς ἀγιότητος. Ἡ λειτουργία ὀφείλει νὰ συναντήσῃ τὸν πολιτισμὸν, νὰ τὸν φωτίσῃ σὸ

42. *Gogol et Dostoïevski*, Paris 1961-1984, σ. 289.

43. Clément O., ὁ.π., σ. 164.

44. *L'Amour fou de Dieu*, ὁ.π., σ. 22.

45. Clément O., ὁ.π., σ. 150.

Φῶς τῆς Ὁγδῆς Ἡμέρας καὶ νὰ τὸν μεταμορφώσει σὲ «κοσμικὴ λειτουργία»: «Κάθε σοφός, διανοούμενος, καλλιτέχνης, κοινωνικὸς μεταρρυθμιστὴς, ὀφείλει νὰ ἐπανεύρει τὰ χαρίσματα τοῦ Βασιλείου Ἱερατεύματος καὶ καθένας στὸν τομέα του, ὡς “ἱερέας”, χρειάζεται νὰ ἀναδείξει τὴν ἔρευνά του σὲ ἱερατικὸ λειτούργημα, σὲ μυστήριον ποὺ μεταμορφώνει κάθε ἔκφραση τοῦ πολιτισμοῦ σὲ θεοφανικὸ τόπο: νὰ ὑμνήσει τὸ Ὄνομα τοῦ Θεοῦ μέσω τῆς ἐπιστήμης, τοῦ στοχασμοῦ, τῆς κοινωνικῆς δράσης (“τὸ μυστήριον τοῦ ἀδελφοῦ”) ἢ τῆς τέχνης. Μὲ τὸν τρόπο του ὁ πολιτισμὸς συναντᾷ τὴν Λειτουργία, καθιστᾷ αἰσθητὴ τὴν “κοσμικὴ λειτουργία”, ὁ πολιτισμὸς γίνεται δοξολογία»⁴⁶.

46. «La culture à la lumière de l'Orthodoxie», *Contacts* 57/1967, σ. 32.